

JAN ŠTĚPÁN

NORMATIVNÍ TEORIE A REALITA

Cílem článku je zdůvodnit těsné sepětí (vazbu) normativních soustav s těmi oblastmi objektivní reality, které jsou jimi normovány.¹ Dále zde budou vyloženy metodologické principy postupu, který vede od poznané skutečnosti k jejímu normativnímu obrazu, k formulaci přiměřené normativní soustavy, resp. normativní teorie. K tomu je třeba především vymezit nebo zpřesnit některé termíny jednak nejasné, jednak dosud používané v jiných kontextech.

Normativní teorii budeme rozumět metateorii normativních soustav, tj. disciplínu, která se zabývá principy výstavby těchto soustav. Toto pojetí je asi nejpřijatelnější intuitivně i věcně² a je dostatečně obecné na to, aby výsledky takové disciplíny byly aplikovatelné ve všech speciálních vědách, považovaných tradičně za normativní.³

Za *normativní soustavu* budeme považovat libovolný soubor norem (normativních vět), který splňuje následující podmínky:

1. Po syntaktické stránce 1. je tvořen jednak normami, které do něj explicitně patří — jsou vyjmenovány a syntetickými definicemi (v tomto směru je soustava otevřená, obecně žádný z jejich prvků k ní nepatří trvale, pouze aktuálně), jednak normami, které jsou z té základní soustavy odvoditelné pomocí jistých pravidel a případně definic (v tomto směru je soustava uzavřená, ovšem v závislosti na základním souboru); 2. je hierarchicky uspořádán, tj. každé explicitně uvedené normě je přiřazena jistá priorita, každé implicitní (odvozené) normě přísluší priorita o stupeň nižší než je nejnižší priorita vyskytnuvší se u norem, které jsou premisami příslušného odvození; 3. je konzistentní.

¹ Toto pojetí resp. fakt odmítá tzv. normativismus, který se projevuje zejména v právu a vyskytuje se zde pod různými názvy, jako normativní teorie práva, ryzí nauka právní (Kelsen, Weyr). V tom smyslu je článek kritikou zmíněných teorií.

² V případě tzv. normativní teorie práva zřejmě jde jednak o zúžení problematiky zkoumání normativní teorie pouze na soustavy právních norem, jednak o redukci předmětu právní teorie pouze na normativní soustavy, a tím i jejich absolutizaci.

³ Tj. v právní vědě, etice, estetice (někteří autoři — např. Chalupný, Engliš — sem počítají i logiku) — v oborech, jejichž předmětem zkoumání jsou mj. i normy v nejširším smyslu.

II. Po sémantické stránce 1. všechny explicitní normy a všechny definice se obsahově vztahují ke zvolené oblasti objektivní reality, která je předmětem „normování“ (obsahová homogenita); 2. je úplný, tj. každý jev možný ve zvoleném výseku skutečnosti je normován⁴ (zde jsou míněny pouze jevy podstatné vzhledem k cíli „normalizace“ – viz III).

III. Po pragmatické stránce jsou všechny normy soustavy v souladu s jistou soustavou cílů, respektují určitý záměr, účel, tendenci⁵ (účelová homogenita).

Za *normu* (*normativní větu*) budeme považovat libovolný jazykový výraz, který vyjadřuje příkaz, zákaz nebo povolení něčeho – nějaké činnosti, chování aj. Poněkud formálněji lze normu definovat jako libovolný výrok (tj. tvrzení, jež je buď pravdivé nebo nepravdivé), který je modifikován některým deontickým funktorem („je přikázáno...“, „je zakázáno...“, „je povoleno...“).

Realitu zde budeme chápat jako nějakou pevně zvolenou oblast objektivní reality (která má být objektem „normování“). V rámci reality rozlišujeme individua (osoby i předměty), jejich vlastnosti a vztahy mezi nimi.⁶

Připustíme-li platnost podmínky vyslovené v požadavku III, tedy že normativní soustava vždy slouží určitému záměru, pak nejen že se vztahuje k realitě (speciálně – adresáty jednotlivých norem jsou subjekty, které patří do jedné ze tříd, jimiž je realita tvořena), ale již v procesu formování a případně transformací normativní soustavy je nezbytné z reality vycházet. Ale to, že z reality vycházíme, neznamená pouze uznávat její (objektivní) existenci. Striktním požadavkem pro docílení zamýšleného efektu je přiměřené poznání reality do té míry, která je požadována a vyjádřena v soustavě cílů. Výsledky tohoto poznání je třeba respektovat již při formulaci cílů. To tedy znamená, že v soustavě cílů se musí adekvátně odrážet i vědecké zákony platné pro příslušnou oblast reality. Jelikož normativní soustavy jsou téměř výhradně určeny pro regulaci takových celků, v nichž nějakým způsobem figuruje člověk, musí být kritérium regulace ve shodě s tendencemi, vyjádřenými v objektivních zákonech vývoje společnosti. Řada normativních soustav dokonce bezprostředně slouží k usměrnění vývoje společnosti na základě právě těchto zákonů (socialistický právní řád, morálka apod.). Normativní soustavy tedy nemohou požadovat (objektivně) nemožné, pouze usměrňovat jsoucí, urychlovat jeho vývoj k nutnému.

Normy nemají bezprostředně poznávací charakter, nejsou pravdivé ani nepravdivé. Jsou tedy gnoseologicky bezcenné. Lze je však formulovat pouze z kognitivních výroků (aby byla dodržena výše uvedená zásada).

⁴ Jelikož splnění této podmínky není ve většině praktických případů reálné ani účelné, považuje se každý jev, který takto připadá v úvahu a není explicitně normován, za indiferentní. Tím dochází k dalšímu rozšíření soustavy implicitními normami.

⁵ Normativní soustavy totiž slouží k regulaci chování reálných objektů, cílevědomému přetváření skutečnosti. Soustava cílů je kritériem té regulace.

⁶ Toto pojetí reality odpovídá pojmu ontologie, tak jak je používán v soudobé logice. Jde o množinu, která je nehomogenní co do skladby svých prvků – je to sjednocení tříd, z nichž každá je tvořena prvky kvalitativně odlišnými od prvků ostatních tříd. Hledisko použité při této klasifikaci představuje nejhrubší rozlišovací úroveň vzhledem ke kritériu „normování“ – soustavě cílů (pragmatický aspekt).

Tím však je každá norma determinována časově a místně. A protože regulovaný celek se vyvíjí (jinak by nemělo smysl jej „normovat“), vyvíjí se i systém poznatků o něm. Ty nové poznatky o realitě, které jsou podstatné z hlediska soustavy cílů, musí být zohledňovány v normativní soustavě, musí v ní mít svůj normativní ekvivalent. Jinak by vznikaly disproporce mezi realitou a soustavou cílů, normativní soustava by byla neadekvátní. Proto musí být součástí teorie aktualizací procedura, jejíž funkce sestává z těchto složek: a) konfrontace normativní soustavy s realitou co do správnosti „odrazu“; b) hodnocení jevů ve vztahu k soustavě cílů a jejich klasifikace do normativních kategorií; c) vlastní aktualizace normativní soustavy v závislosti na výsledcích a) a b) doplňováním, případně rušením norem.

V tomto pojetí pak lze chápat normativní soustavu jako normativní model cílového stavu reality — stavu, který aktuálně neexistuje, ale je reálně dosažitelný. Normativní kategorie klasifikují jevy, které jsou pro reálný stav charakteristické a přitom podstatné pro stav cílový, tj. ty, které v rámci reality vůbec uvažujeme. Jevy, které cílový stav vyžaduje a jejichž trvání předpokládá, se do něj přenášejí příkazem nebo aspoň povolením. Jevy, které cílový stav vylučuje, nepočítá s nimi, odmítá je, jsou potlačeny zákazem. Jevy, které sice nejsou pro cílový stav významné, ale jejichž opak je v nějakém smyslu nevhodný (ne nepřijatelný — pak by se eliminovaly zákazem), jsou umožněny povolením s tím, že rozsah tohoto povolení (přesněji rozsah té povolené činnosti) je nějak usměrněn; mimo povolený rozsah pak implicitně platí zákaz. Jevy, jejichž nastání či nenastání bez ohledu na rozsah je pro cílový stav lhostejné, jsou považovány za indiferentní a není nutná jejich explicitní citace v normativní soustavě. Dále bude cílový stav předpokládat třídu jevů, které reálný stav nezahrnuje, aktuálně se v něm nevyskytují.⁷ Budou to jednak jevy požadované — pozitivní z hlediska cílů, jednak jevy nežádoucí, z hlediska cílů negativní. Do normativních kategorií jsou zařazeny obdobně jako jevy reálné, existující. Přiměřenost cílového stavu, jeho realizovatelnost a správnost, příp. oprávněnost hodnocení všech faktorů, které jej skládají, je zaručena procesem konfrontace s výsledkem poznání reality.

Tímto způsobem jsou stanoveny podmínky regulace vzhledem k danému cíli a dané realitě, je vytvořena normativní soustava jako návod k přetvoření skutečnosti.⁸ Vycházíme při tom důsledně z reality, jejíž vývoj chceme usměrnit v souladu s jistým cílem. Je-li vytyčen cíl (soustava cílů) jako kritérium regulace, stává se tento cíl nejvyšší normou (či spíše metanormou), která je respektována v příslušné normativní soustavě a je i hlav-

⁷ Možnost stanovit tyto jevy zaručuje predikční funkce vědecké teorie příslušné oblasti objektivní reality.

⁸ Jelikož normativní soustavy nejsou ničím víc než právě jen návodem, je třeba k zabezpečení její realizace vyvinout jistý tlak na adresáty jednotlivých norem. Tento tlak vytváří sankční složka normy, která se však vyskytuje pouze u silných normativních kategorií (příkaz, zákaz), a jejímž následkem je stav normativní nutnosti. Naopak u slabých normativních kategorií (povolení, indiference) lze hovořit o stavu normativní možnosti, neboť ty vytvářejí nedostatek tlaku. Jde tedy o regulaci psychologickou, zajišťovanou snahou vyhnout se sankčnímu riziku (i když sankční tlak nemusí být právě tím nejsilnějším motivem pro splnění požadavků ukládaných normou).

ním kritériem a principem, jemuž je podřízen postup a výběr metod při vytváření normativní soustavy. V souladu s kritériem (požadavky v něm obsaženými) pak přistupujeme k chápání reality co do rozsahu, struktury a podrobnosti. Tedy kritérium regulace je východiskem především pro zkoumání reality a jejích zákonitostí, vytypování jejích podstatných rysů a klasifikaci jevů co do slučitelnosti s tímto cílem. Pro efektivní splnění tohoto úkolu se jeví obzvlášť výhodné chápat realitu jako hierarchicky organizovaný systém, tj. volit jako hlavní metodu systémový přístup.

Systémový přístup spočívá v tom, že jevy a procesy, které jsou předmětem zkoumání, jsou chápány jako systém. Předpokládá se, že zkoumanou realitu lze vydělit jako celek, který je určitým způsobem uspořádán. V tomto řádu je každý jev nebo proces složkou (součástí, faktorem) nějakého jiného jevu nebo procesu, který lze opět chápat jako systém – systém vyšší úrovně. Systémy nižších úrovní hierarchicky skládají systémy vyšších úrovní. Základem tohoto členění jsou objektivně existující vztahy. Na téže úrovni lze se systémy pracovat jako se skladebnými prvky systému vyšší úrovně.

Způsob uspořádání celku (ať už jde o jeho hierarchické členění nebo vazby mezi prvky téže úrovně) je zpravidla nazýván strukturou systému. Struktura je základní charakteristikou systému, protože determinuje jeho „chování“ ve smyslu daného zkoumání a vůbec konstituuje systém jako takový. Nadto spočívá její důležitost (v našem případě totálně) v tom, že pouze struktura systému může být podrobena změnám, které pak vedou k dosažení cílového stavu. Kromě toho je zpravidla nutné zabývat se i takovými prvky, které systém ovlivňují, aniž k němu patří, tzv. okolí, systému. V našich úvahách bude tato otázka řešena zvláštním způsobem.

Chceme-li vytvořit normativní soustavu, podřizujeme zkoumání reality jistému záměru. Máme tedy především představu o tom, jak má vypadat cílový systém, resp. jeho struktura. Tento systém je ve smyslu soustavy cílů ideální. K tomu, aby byl i realizovatelný, musí být korigován závěry poznávacího procesu. Je sice východiskem pro formulaci a pojetí systému reálného, aktuálního, ale při tom nelze zanedbat objektivně existující závislosti v rámci reality. I kdyby tyto závislosti byly v rozporu se soustavou cílů, a tedy v cílovém systému nepřijatelné, musí být v příslušné normativní soustavě adekvátně postiženy, normativní soustava musí obsahovat prostředky pro jejich eliminaci (např. sankce, preference aj.). Výsledky poznávacího procesu na reálném systému tedy neustále zpřesňují soustavu cílů a koncepci cílového systému, naopak se upřesňuje zaměření poznávacího procesu. Obojí se tedy vyvíjí v dialektické jednotě a přiměřeně odráží v normativní soustavě.

Definice systému na zvolené realitě předpokládá provedení těchto kroků:

- určení prvků (komponent) systému,
- určení okolí systému,
- určení struktury systému.

Prvky, které tvoří základní množinu systému, jsou dány již volbou reality. V souvislosti s upřesňováním celkového záměru i poznatků o realitě lze pak množinu buď redukovat nebo rozšířit (to by bylo nutné) tak, aby byla tvořena právě těmi prvky, které podstatně určují chování systé-

mu a jeho strukturu. Jak už bylo řečeno, tato základní množina – pole systému – je obecně tvořena prvky, které nejsou homogenní, je však možné na základě společných znaků sdružit do tříd, z nichž každá pak obsahuje pouze prvky téhož druhu. Redukce či rozšíření pole systému se týká celých takových tříd.

Okolím systému se musíme zabývat pouze tehdy, když okolí ovlivňuje podstatným způsobem chování vlastního systému. Rozšíření pole systému, které se zde nabízí, je však možné jen v případě, že i tu část reality (v širším smyslu), která je okolím, je možné „normovat“ pro účely dosažení cílového stavu. Tato otázka se pak redukuje na problém vymezení pole systému. Jestliže okolí neovlivňuje chování systému podstatně vzhledem k cílovému stavu, pak se neuvažuje vůbec anebo způsobem uvedeným v následujícím případě.

Je-li okolí systému „normováno“ a produkuje jevy, které ovlivňují uvažovaný systém v nějakém smyslu tak, že je nutné nebo vhodné brát je v úvahu, nelze je obecně zahrnout do pole systému.⁹ Z jevů okolí, které systém ovlivňují (zejména negativně, ve smyslu neslučitelnosti se soustavou cílů), lze skutečnému zkoumání podrobit pouze ty, které nejsou normovány, tj. jevy okrajové pro tu normativní soustavu. Jevy, které normovány jsou, lze uvažovat jediné a priori ve smyslu normativních kategorií, k nimž přísluší ve „svě“ normativní soustavě. V budované normativní soustavě se mohou vyskytnout pouze v podmínkách jednotlivých norem (případně i celé třídy norem), ve výčtu okolností, za nichž normy platí. Protože podmínky jsou vyjádřeny výroky, nikoli normami,¹⁰ nedochází tak k novému normování a tím případnému sporu mezi různými normativními soustavami.

Poznamenáváme k tomuto ne zrovna elegantnímu, kompromisnímu řešení této otázky, že sice neodpovídá duchu systémové metody, ale v praxi je situace nezdědká natolik složitá, že ani systémový přístup nemusí být dostatečnou pomůckou pro jejich řešení.¹¹ Nejdůležitějším požadavkem kladeným na normativní soustavy je jejich konzistence. To je do značné míry i zárukou jejich smysluplnosti a přijatelnosti (pro adresáty norem), takže její řešení je zpravidla záležitostí kompromisu.

Strukturou systému tedy budeme rozumět souhrn vybraných vlastností a vztahů, které jsou podstatné z hlediska soustavy cílů. Nazveme-li skladbné prvky systému (tj. individua, příp. třídy) komponentami systému, pak vlastnosti jsou vázány k jednotlivým komponentám a vztahy jsou vázány přinejmenším k dvojicím komponent podle toho, kolikamístné vztahy jsou uvažovány. Vlastnosti a vztahy (dále je budeme souhrnně nazývat atributy) jsou prostředkem klasifikace na poli systému, a to nejen

⁹ Pole systému se pro normativní soustavu stává normativním polem, došlo by tedy k překrývání poli dvou normativních soustav a koneckonců i soustav samotných. Normativní soustavy by se však měly vzájemně respektovat a ne překrývat nebo dokonce rušit, což tady reálně hrozí.

¹⁰ Tj. není porušen jejich bezprostředně poznávací charakter.

¹¹ V praxi např. často dochází k rozporu mezi takovými normativními soustavami, jako jsou bezpečnostní předpisy a výrobní plán (resp. směrnice pro jeho zabezpečení). I když je zde postulována jistá nadřazenost ve smyslu soustavy cílů, je v praxi obvykle relativizována.

horizontálně, ale i vertikálně (po úrovních). Existující či předpokládané atributy totiž vymezují kvalitu systému, jsou jeho kvalitativní charakteristikou, jako je jeho pole kvantitativní charakteristikou. U každého atributu však lze obecně rovněž uvažovat dvě míry jeho výskytu – kvantitativní a kvalitativní. Kvantitativní hledisko záleží v rozsahu výskytu atributu na poli systému, tj. na tom, kolik komponent splňuje příslušný atribut. Kvalitativní hledisko spočívá v těsnosti mezi atributem a jednotlivými komponentami (tj. u vlastností jednou každou komponentou, u vztahů jednou každou dvojicí, ... komponent), v míře zastoupení atributu u jednotlivých komponent. Kvantitativní stránka atributů je principiálně měřitelná, kvalitativní obecně ne. Tento nedostatek je nejčastěji způsoben nepřesností (víceznačností, vágností) jazykového vyjádření atributu v přirozeném jazyce.¹² Jde o to, že většina charakteristik (zejména pokud jde o „lidský faktor“) je natolik mlhavých, že mezi extrémy – atribut je – není – se vyskytuje celá škála stavů, o kterých nelze vypovídat takto kategoricky. Mají-li pak být výpovědi přesné (a tedy pravdivé), musí být použito dodatečných (stupňovacích) adjektiv k vyjádření míry výskytu atributu, tedy svého druhu metrika.

Struktura systému je tedy tvořena souhrnem jednotlivých atributů, a to jak jejich kvantitativní stránkou, tak i kvalitativní. Struktura systému jako kvalitativní variabilní charakteristika je měnitelná. Jedním z možných prostředků k provedení změny reálného systému na systém cílový jsou normativní soustavy. V tomto pojetí je normativní soustava předpis realizující transformaci mezi dvěma systémy. Půdou pro aplikaci normativní soustavy je pole reálného systému, které je v tomto případě i normativním polem. V rámci normativního pole je vyčleněna jistá třída – třída adresátů jednotlivých norem¹³ – jako realizační faktor normativní soustavy. Protože atributy této třídy, příp. jejich prvků jsou zpravidla objektem transformace realizované normativní soustavou, má tato složka automorfní charakter.

Předmětem transformace realizované normativní soustavou, která má být vytvořena, jsou disproporce mezi strukturou reálného a cílového systému. V dalším budeme předpokládat, že struktury obou systémů nejsou disjunktní, tj. že některé atributy se vyskytují jak ve struktuře systému reálného, tak cílového. Tak můžeme uvažovat tři skupiny atributů:

- S – atributy společné oběma strukturám,
- R – atributy struktury reálného systému mimo společnou část S,
- C – atributy struktury cílového systému mimo společnou část S.

Platí-li navíc, že tyto tři skupiny jsou disjunktní, budeme se při vytváření noramativní soustavy řídit zásadou, že atributy skupiny C jsou příkázané, atributy skupiny R jsou zakázané a atributy skupiny S jsou povolené. Tento případ je však ideální, zjednodušený, neboť předpokládá výskyt atributů v čisté podobě, neuvažují se zde jejich kvalitativní nuance.

¹² Kdežto víceznačnost zcela vylučujeme – budeme požadovat její předběžné odstranění, problémy spojené s vágností – neostrostí označovací funkce jazykových výrazů jsou řešitelné za pomoci teorie neostřích množin (Zadeh).

¹³ Bývá zpravidla nazývána normativní subjekt.

Obecně se jednotlivé atributy z kvalitativního hlediska rozloží do spektra, které může pokrýt všechny tři skupiny. Pak musí být provedeno hodnocení atributů všech tří skupin současně a podle jejich slučitelnosti se soustavou cílů jsou pak zařazeny do normativních kategorií. Tím je získána základní normativní soustava, která však může vykazovat řadu nedostatků metodologického rázu. K jejich odstranění lze použít např. výsledků normativní logiky, která postuluje vztahy mezi deontickými funktoři. Normativní soustavu je rovněž možné rozšiřovat syntetickými definicemi, což umožňuje zjednodušení soustavy. Tyto postupy vždy vedou ke koncižnějšimu tvaru soustavy.

Z uvedeného postupu je zřejmé, že v normativní soustavě se ve zmíněném smyslu odrážejí reálné jevy a zákonitosti. To je i zárukou její praktické účinnosti, jejímž hlavním zdrojem je akceptabilita normativní soustavy, resp. jejího cíle pro normativní subjekt. Tento cíl může být vytyčen pouze na základě předpokladů vycházejících z reality a k ní se obračejících. Pro formulaci normativní soustavy je tedy realita nezbytná.

NORMATIVE THEORY AND REALITY

The author defines the basic concepts: the normative theory, the normative system, the normative sentence and reality. The central concept — the normative system — is presented here as a means of the transformation of the real state in the given field of reality into the ideal state. In view of the fact that reality is taken here as a system, the considered transformation concerns the structure of the system, i. e. the collection of properties and relations of the elements of the system. As the normative systems are interpreted by their relation to reality, reality must be also taken into account by any normative theory.